

Vlore) i na tum. groblju Pažokuta (okolina Elbasana), zatim u prehistorijskom naselju Malič, Tren (okolina Korče), Kamnik i u Cekranu (u okolini grada Fier)". Dalje se kaže da kultura naselja kasnog neolita koja se očituje u Maliču i Kamniku je slična ondašnjoj savremenoj kulturi suseda južnih krajeva i obuhvaća jedan veliki kompleks balkansko-anadolske kulture, što pokazuje da nosioci ove kulture potiču iz jugoistoka. Nosioci kulture bronzanog doba su direktni nastavljači stanovnika doba neolita. Keramika je jedan od važnih elemenata ove kulture, koja je karakteristična i za kulturu Ilira željeznog doba, a to je bilo zapravo jedno od glavnih područja istraživanja albanskih arheologa. Ovaj period naime obuhvaća najveći napredak i konsolidaciju ilirske kulture. Za diferencijaciju ove kulture iskopine su obavljane uglavnom u nekropolama i u utvrđenim naseljima.

E. Sedaj, Priština

ALBIN LESKY, *Die tragische Dichtung der Hellenen* (Studienhefte zur Altertumswissenschaft Heft 2, ured. B. Snell i H. Erbse), treće, potpuno prerađeno i prošireno izdanje, Göttingen 1972., Vandenhoeck & Ruprecht, 544 str.

U uvodnoj opaski uz drugo izdanje recenziranog djela (1956) Lesky, u čijem je ogromnom znanstvenom opusu antičkoj tragediji pripalo možda najznačajnije mjesto, napominje da se prihvaća zadaće potpuno različite od one kojom se bavio u svojoj knjizi „Die griechische Tragödie“ (Stuttgart 1938, 1968, Kröners Taschenausgaben). U potonjoj izložio je uvod u grčku tragediju; ovdje obrađuje tragediju kao „znanstvenu problematiku“ ili, kako kaže u ovom izdanju, kao predmet „znanstvene debate“. Zamišljena je, dakle, kao pregled stanja znanstvenog istraživanja i kritičkog prosuđivanja. Da takvo djelo ne bi zastarjelo, potrebno ga je, naravno, neprekidno prepravljati i dopunjavati. Rezultat jedne takve preradbe je ovo novo izdanje, ali je preradba toliko temeljita da bi možda bilo bolje govoriti o novoj knjizi.

Broj stranica povećan je na više nego dvostruko.

Raspored građe ostao je isti kao u prethodnom izdanju: nakon tri uvodna poglavlja o počecima tragedije i prvim pjesnicima slijede tri najveća, posvećena Eshilu, Sofoklu i Euripidu, a na kraju još su dva o izgubljenim tragičarima V-og te o tragediji IV-oga stoljeća i razdoblja helenizma.

Početna i zaključna poglavlja, osim ažuriranja literature, uglavnom nisu bitnije mijenjana. Spomena je možda vrijedno da Lesky sada još uvjerenije brani svoju hipotezu o postanku tragedije stvaralačkim zahvatom Arionovim koji je spojio ditirampski i satirski element. Uz to sad se jače naglašava uloga herojskog mita kao ravnopravnog faktora pri stvaranju drame.

Glavninu knjige čine tri središnja poglavlja o velikom tragičkom trolistu. Svako od njih raščlanjeno je u šest odsjeka: biografski podaci, tradicija tekstova i izdanja, sačuvane drame, fragmenti (u poglavlju o Euripidu to je novost, jer se u ranijim izdanjima o fragmentima najmlađeg tragičara nije raspravljalo), o dramskom obliku i jeziku, te najzad zaključni koji se bavi misaonom biti tragičareva djela; kod Eshila naslov mu je „Sudbina i krivnja“, kod Sofokla „Tumačenje Sofokla u naše vrijeme“ (Die Sophoklesdeutung der Gegenwart), kod Euripida „Pjesnik i mislilac“.

Najdalekosežniji zahvat učinio je autor u odsjecima o sačuvanim dramama: sada on iscrpno i sustavno izlaže tok radnje i analizira im strukturu. Usput obazire se na probleme interpretacija vezane uz pojedina mjesta ili prizore, dok je kod općenitijih pitanja, koja se odnose bilo na neku tragediju u cjelini bilo na cjelokupan opus pjesnika, zadržao načelo iz ranijih izdanja te o njima raspravlja zasebno, iako i sam priznaje da oboje nije uvijek bilo moguće točno razlučiti. Taj svoj novi postupak naziva Lesky deskriptivnom analizom. Razumljivo je da je time obujam knjige znatno povećan.

Središnja tri poglavlja nisu u svim dijelovima doživjela jednako temeljite izmjene: najveće su kod Euripida, najmanje kod Sofokla. Upućivalo bi to na zaključak da je za većinu kritičara danas Sofoklo dobio jednoznačno tumačenje, dok je Euripid još uvijek najproblematičniji od sve trojice. No i ondje, gdje su promjene minimalne i gdje autor nije dirao raniju svoju koncepciju, dopunio je relevantnu noviju literaturu nad kojom ima upravo zadivljujuće potpun pregled.

U poglavlju o Eshilu, kod pitanja o autentičnosti „Prometeja“, argumenti branitelja Eshilova autorstva čine se Leskyju još uvjerljivijima, pa se ateteza zabacuje odlučnije nego prije 16 godina. Malo iznenađuje što se u tekstu citira više Heringtonovih članaka, a ne spominje se njegova značajna knjiga „The Author of the ‘Prometheus Bound’“ (Austin 1970), sinteza autorova gledišta u pitanju autentičnosti. Za pitanje konzistentnosti prikaza Zeusa u „Prometeju“ zanimljivih zapazanja sadrži knjiga Rose Unterberger „Der gefesselte Prometheus des Aischylos“ (Stuttgart 1968). Vjerojatno su obje tiskane prekasno da ih Lesky uzme u obzir.

Odsjek o „Sudbini i krivnji“ dosta je prerađen, ali se više radi o dopunama ranijem gledištu nego o novoj koncepciji. Od tih treba spomenuti kraći ogled o pitanju slobodne volje Eshilovih junaka. Poslije Snellove knjige „Aischylos und das Handeln im Drama“ (Leipzig 1928) taj se problem neprestano nalazi u središtu rasprava filologa.

Najmanje je izmijenjen dio knjige posvećen Sofoklu. To se osobito odnosi na oba zadnja odsjeka, o dramskom obliku i jeziku i o suvremenim tumačenjima. Dok je prvi gotovo nepromijenjen, drugi je tek nešto dopunjen. Rekao bih da Lesky nedovoljno visoko ocjenjuje značenje Knoxove knjige „The Heroic Temper“ (Berkeley/Los Angeles 1966). Ono je osobito veliko u metodološkom pogledu, ali i kao dobra sinteza jednog smjera kritičkog ocjenjivanja posljednjih tridesetak godina (Reinhardt, Méautis, Whitman, Diller, Rodriguez —Adrados, Opstelten). S druge strane, stanovište Jonesa, koje se citira u istom dahu s Knoxovim i koje, nasuprot Knoxovu isticanju centralne važnosti lika tragičkog heroja, potpuno zabacuje svaku „personalistic interpretation“ Sofoklovih tragedija, mislim da je neodrživo.

Najdalekosežnije inovacije donosi poglavlje o Euripidu, pa se može govoriti i o novoj viziji pjesnika.

U odjeljku o dramskom obliku i jeziku jače se no prije naglašava antinomičnost kao kompozicioni princip. Ovaj je, drži Lesky, za Euripida mnogo karakterističniji no za dvojicu starijih tragičara. Uz to ističe se određena simetričnost u gradnji drame: u svakoj dade se provesti raščlamba na tri dijela, od kojih su prvi i treći u određenoj responziji i okupljeni oko srednjega. Lesky govori o kompoziciji u obliku triptiha što podsjeća na Websterovu karakterizaciju ranih Sofoklovih tragedija kao drama-diptiha. Na kraju odjeljka dodana su i neka opažanja o Euripidovu stihu.

No promjena u ocjeni Euripida najjače se očituje u završnom odsjeku o „pjesniku i misliocu“. Premda i ovdje nalazimo neke misli iz prijašnjeg izdanja, npr. o psihologiji likova, prikazivanju afekata i sl., veći dio teksta potpuno je izmijenjen i donosi novo shvaćanje Euripidove umjetnosti. Dok je ranije naglasak bio na „problematičnosti“ Euripida te se tumačenje njegova misaonog svijeta više ograničavalo na postavljanje pitanja uz konstataciju da još ne postoji zadovoljavajući, konzistentan i neproturječan, odgovor kakav je kritika izgradila za Eshila i Sofokla, sada nam Lesky daje svoju interpretaciju, zaokruženu, cjelovitu i, rekao bih, vrlo uvjerljivu.

I opet uočava se princip antinomičnosti Euripidove dramaturgije. No još je važnije tumačenje Euripidova odnosa prema bogovima i tradicionalnoj religiji, jedno od najtežih pitanja s kojima se kritika suočila.

Lesky drži da je Euripid u duhu Ksenofana težio za pročišćenom slikom božanstva kakvu ne pruža stariji ep, a niti njegovi tragički prethodnici. No on je nije uspio doseći, i to zbog ograničenja koje mu je nametao mit, prirodni materijal svakog tragičkog pjesnika. Zato se Euripid veoma približio agnosticizmu, pa i skepsi Protagorina tipa. Sjetimo se da i antička tradicija usko povezuje obojicu! Razlika prema Protagori bila bi u tome što Euripid općenito uzevši ne sumnja u opstojnost bogova nego samo u njihovu mitom predanu narav i postupke. No ima u njega tragedija u kojima se pojavljuje i stvarna sumnja postoje li oni uopće: takve su „Hekaba“, „Ifigenija u Aulidi“, a prema sačuvanim fragmentima takav je bio i „Belerofont“. I ovdje nalazimo antinomičnost: ono što jedni likovi govore u kontradikciji je s izjavama junaka drugih tragedija, a to je već odavno opažena karakteristika Euripidova. Ipak, u većini drama bogovi se mogu shvatiti kao moćne kozmičke sile koje ne možemo prosuđivati ljudskim etičkim ili spoznajnim kriterijima. Tako i Euripidovo traženje biti božanskoga završava u agnosticizmu.

Time smo se dotakli problema pjesnikova odnosa prema racionalnom i iracionalnom u životu. U novijem proučavanju postojale su, kako znamo, dijametralno oprečne interpretacije. Programatski izriču ih knjiga pokojnog A. W. Verralla „Euripides the Rationalist“ (1914) i opširna studija E. R. Doddsa „Euripides the Irrationalist“ (1929). Lesky smatra da kod Euripida možemo naći podjednako zastupljena oba elementa: on prikazuje čovjekovo nastojanje da racionalnom spoznajom ovlada svemirom, ali i lom tog pothvata i nemoć čovjeka pred neproračunljivim, iracionalnim silama kozmosa. Tako u „Mahnitom Heraklu“, a osobito u „Bakhama“.

Bogovi postupaju nasilno, okrutno. No to je normalno: u neredu kakav postoji u svijetu nasilje je jedini mogući oblik intervencije.

Već je odavno napušteno naivno shvaćanje da „deus ex machina“ treba da kao izlaz od nužde dovede do raspleta inače nerješiv sukob. Neprihvatljivost takve interpretacije pokazuje završetak „Ifigenije na Tauridi“, gdje se radnja na umjetan, gotovo neprirodan način komplicira samo da bi se motivirala pojava Artemide na kraju tragedije. Danas mnogi nalaze u upotrebi tog dramaturškog procedéa želju za ironiziranjem. Lesky se s pravom ne slaže. Uz to on upozorava da je funkcija pojave boga na kraju tragedije kod Euripida posve drugačija nego u Sofoklovu „Filoktetu“. Ističe i važnost etiološkog aspekta Euripidove tragedije.

Kod tumačenja ljudskog lika značajna je razlika između starijih tragičara i Euripida u tome što ovaj ne pokazuje snagu, nego labilnost ljudske volje: Eteoklo, Klitemestra, Ajant, Antigona, Filoktet s jedne, a Ifigenija u Aulidi, Poliksena, Heraklo i mnogi drugi s druge strane. Njegovi likovi mijenjaju odluke često i bez vidljiva motiva, kako je zamjerio već Aristotel. Razlog vidi Lesky ne u nedostatnom ovladavanju dramskom tehnikom, nego u Euripidovoj želji da prvenstveno prikaže jake afekte, pri čemu ne mari za brižljivo prikazivanje prelaza iz jednog emocionalnog stanja u drugo, što je, dakako, normalno u novijoj evropskoj drami od Shakespearea do Ibsena.

Mišljenje je ovog recenzenta da je u tom dijelu knjige Lesky dao značajan i ozbiljan doprinos oblikovanju jednog novog tumačenja Euripida.

U cjelini knjiga pokazuje sve poznate osobine autorova pera: upravo nevjerojatno poznavanje literature, opreznost sudova, kritičnost prema drugima ali i prema sebi, uvažavanje tuđih mišljenja, sposobnost da u ogromnoj masi tiskanih radova uoči bitno, trijeznu ocjenu kako tuđih tako i svojih argumenata. Pa i tamo gdje se možda osjeća da teoretska podloga argumentacije nije sasvim besprijekorna, Lesky umije instinktom velikog znalca pouzdano razlučiti literarnu razinu raspravljanja od neliterarne.

S ozbirom na obujam knjige, grešaka ima relativno malo. Zapaža se, kao i u nekim ranijim radovima, nesigurnost u pisanju engleskih imena: autor knjige o slikovitosti Sofoklova jezika u „Antigoni“ zove se R. F. Goheen (isp. str. 193, bilj. 33), a naslov Doddsove knjige o iracionalnom u Grka naveden je netočno (str. 271) Lesky prati literaturu na svim značajnijim evropskim jezicima pa je razumljivo da se takve sitne greške događaju, ali je zanimljivo da ih nalazimo samo kod engleskih riječi. S druge je strane veoma pohvalno što je Lesky ne samo povezo dvije tradicionalno odvojene klasičofilološke tradicije, njemačku i angloameričku, nego što ravnopravno citira i djela francuskih, talijanskih, španjolskih, nizozemskih i skandinavskih autora, pojava ne baš odveć česta u našoj struci, bar kad se radi o nekom od učenjaka koji pripadaju jednom od „svjetskih“ jezika klasične filologije. Nema sumnje da i austrijska nacionalnost autora tu igra ne malu ulogu.

Uz Verrallovu već spomenutu knjigu o Euripidu kao godina izdanja u zagradi navodi se 1905. (str. 520). U ranijem izdanju stajala je godina 1895. Ova je godina prvog, ona drugog izdanja knjige koja je još jednom bila pretiskana godine 1914.

I najzad: na strani 222., na početku prvog odlomka, umjesto „das zweite Stasimon“ treba da stoji „das erste Stasimon“.

Da zaključim: zadivljuje energija zaslužnog učenjaka koji i u poodmakloj dobi umije zadužiti znanost djelom u svakom pogledu dostojnim njegova velikog ugleda.